

Barbara FALIŃSKA

Warszawa

NAZWA BABKA 'PLANTAGO' I JEJ ODPOWIEDNIKI SŁOWIAŃSKIE

Babka w języku ogólnopolskim należy do nazw bardzo zróżnicowanych znaczeniowo. *Słownik Doroszewskiego*¹ wyodrębnia w poświęconym jej artykule hasłowym aż 14 pozycji. Na ósmym miejscu wymienia znaczenie botaniczne z następującą definicją: 'Plantago, roślina z rodziny babkowatych (Plantaginaceae), bylina o niepozornych małych kwiatach ujętych w kłosa lub główki, charakteryzuje się brakiem łodyg lub łodygami krótkimi; znana jako chwast rosnący na łąkach, pastwiskach, rozłogach'. Przytoczona definicja nasunęła mi pytanie, czy godzi się Drogiemu i Czciagodnemu Jubilatowi ofiarować chwast? Nasze pokolenie wie, że roślina, której nazwy są przedmiotem tego artykułu, nie jest zwykłym chwastem, że ma w sobie szczególną moc, że jest to babka, którą można przyłożyć do rany, zatamować krew, zmniejszyć obrzęk, a zrobionym z niej naparem łagodzić wewnętrzne dolegliwości. Nazwa *babka* wiąże się ściśle z jednej strony z jej podstawowym znaczeniem osobowym ('starsza kobieta'), z drugiej zaś z właściwościami leczniczymi rośliny. *Babki* to dawne baby znachorki, które w średniowieczu², ale gdzieś tam jeszcze w XX wieku zajmowały się leczeniem, stosując leki z Bożej apteki.

SJPDor podaje za B. Dyakowskim³, że na obszarze Polski rosną pospolicie trzy gatunki omawianej byliny: *babka wielka*, *babka średnia* i *babka lancetowata*. W poszczególnych regionach może być inne rozróżnienie. Tak np. na Orawie wyodrębniane są tylko dwa gatunki: *babka zwyczajna*, inaczej *babka babska* 'niska roślina o szerokich żyłkowatych liściach, (...) najlepiej nadaje się do tamowania

¹ *Słownik języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego, t. I-XX, PWN Warszawa 1958 i n. (dalej: SJPDor).

² W. Budziszewska, *Słowiańskie słownictwo dotyczące przyrody żywej*, Ossolineum, Warszawa-Wrocław-Kraków 1965

³ B. Dyakowski, *Z naszej przyrody. Obrazy z życia zwierząt i roślin krajowych*, M. Arzt, Warszawa 1926., s. 144.

krwi z ran' i *babka chłopska* 'gatunek babki o wąskich liściach, nie nadających się na rany; *babka lancetowata*'.⁴ Mogłoby się wydawać, że *babka* oznaczająca 'Plantago' nie ma nazw obocznych, poza dodawanymi do niej przydawkami w nazwach opisowych, odnoszących się do odmiennych gatunków. Mapy nazw tego desygnatu nie znalazły się bowiem w polskich atlasach gwarowych. Słowniki gwarowe pozbawione są na ogół haseł gniazdowych, ukazujących odpowiedniki semantyczne, co utrudnia orientację w stopniu zróżnicowania leksykalnego. W tym wypadku nieoceniony okazał się *Ogólnosłowiański atlas językowy*, skrót: OLA (od nazwy oryginalnej)⁵. W tomie III tego atlasu, zatytułowanym *Świat roślinny*⁶, zamieszczona została mapa odpowiedników łac. nazwy *Plantago*, której autorem jest П.Ю. Гриценко (Kijów). W celach porównawczych przedstawię syntetyczny obraz tej mapy w postaci tabeli, uwzględniającej legendę mapy, podającą mapowane nazwy w tzw. pisowni uogólnionej, opracowanej przez Z. Topolińską. Wielkimi literami (poza podanymi kursywą końcówkami przymiotników) sygnalizowane są zleksykalizowane różnice fonetyczne lub przekształcenia nie wychodzące poza etymologię i strukturę danej nazwy. Ich objaśnienie jest podane w atlasie. Dla potrzeb artykułu została zmieniona częściowo kolejność nazw w legendzie mapy. Cyfry w pierwszym wierszu tabeli oznaczają ogólną liczbę zbadanych miejscowości na wymienionym obszarze językowym, w dalszych wierszach sygnalizują liczbę wsi, w których poświadczona została dana nazwa. W tabeli przedstawiono tylko nazwy uwzględnione na mapie odrębnymi znakami, pomijając dublety sporadyczne z niemapowanym rdzeniem. Informacje pochodzące z innych źródeł podane są w komentarzu.

⁴ J. Kaś, *Słownik gwary orawskiej*, Kraków 2003.

⁵ *Общеславянский лингвистический атлас. Вступительный выпуск. Общие принципы. Справочные материалы*, Москва 1978.

⁶ *Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная, выпуск 3, Растительный мир*, Минск 2000. Wydawca: Международный комитет славистов, Комиссия Общеславянского лингвистического атласа, Национальная академия наук Беларуси, Институт языкознания имени Якуба Коласа. Редакційная калегія тома: Г.У. Арашонава, Ф.Д. Клімчук, А.А. Крывіцкі(адказны рэдактар), А.П. Кунцэвіч (адказны рэдактар), Т.М. Трухан. Галоўны рэдактар тома А.І. Падлужны. Карта № 52. Подорожник (*Plantago*), с. 130-131.

Lp	Skróty języków Liczba zbadanych wsi	sn. 25	ch. 29	bh. 13	sr. 31	m. 24	cz. 33	sc. 29	ł. 4	p. 89	br. 71	u. 132	r. 308
9e	кѣрг-ан-іч-ѣк-ов-О ~										1		
9f	за-тор-ѣн-О ~												1
10	jęz-yk-ъ // pl							6					
10a	рѣс-ов-Ѣ ~								1				
10b	рѣс-ѣј-Ѣ ~							6					
10c	vol-ѣск-Ѣ ~						1						
10d	jęz-yč-ѣк-ъ // pl						8			1			
10e	рѣс-ѣј-б ~						7	1		1			
10f	кач-ѣј-б ~		1										
11	uš-i					1							
11a	bab-ѣј-E ux-o						2						
11b	vol-ѣск-O ~						1						
11c	vol-ѣј-E ~						1						
11d	svin- ѣј-E ~						1						
11e	myš-ѣј-E uš-ѣк-o						1						

Nazwy literackie: *sn.* trpotec, *ch.* bokvica, *bh.* боквица, *sr.* боквица, *m.* теравец, *cz.* jიტოცელ, *sc.* skorocel, *ł.* putnik, *psowe* języki, *p.* babka, *br.* трыпутнік, падарожнік, *u.* подорожник, *r.* подорожник (kolejność odpowiada numeracji w siatce punktów)

Rozwiązanie skrótów: *sn.* słoweński, *ch.* chorwacki, *bh.* bośniacki, *sr.* serbski, *m.* macedoński, *cz.* czeski, *sc.* słowacki, *ł.* łużycki, *p.* polski, *br.* białoruski, *u.* ukraiński, *r.* rosyjski (*stcz.* staroczeski, *dł.* dolnołużycki, *stdł.* staro-dolno-łużycki).

Tabela opracowana na podstawie mapy № 52. Подорожник (Plantago).

1. *Babka* jest polską nazwą literacką i gwarową, tworzy kompleks z najbliższymi sobie językowo obszarami Słowacji, zachodniej Ukrainy i Białorusi. Z obszarem czeskim wiąże nas *babí ucho*. Słowniki dokumentują cz. nazwę *babí list*. Przymiotnik *babkowe*⁷ w polskich gwarowych nazwach opisowych ma postać *bobkowe*, także w tych wsiach, w których występowała obocznie *babka* bez *a* pochylonego, a *liście bobkowe* są u nas przede wszystkim synonimem *liści laurowych*.⁸ *Babkowate* v. *babkowe* rośliny (Plantaginei) stanowią familję przyrodzoną należącą do klasy 7. układu Juss (SWil)⁹.

⁷ *Jeśli nogę skaleczysz, to smarujesz ją mleczem, przyłożysz liść babkowy i dalej pasiesz krowy ...* (Wł. Ryś, *Na Poręby*)

⁸ *Bobki* – forma zdrobniała psł. nazwy *bób*, oznaczająca ‘jagody wawrzynu’, przez podobieństwo ich do *bobków* owczego gnoju; od XV w. znane są nazwy *drzewo bobkowe* i *liście bobkowe* w znaczeniu ‘wawrzynu’ (por. A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1957).

⁹ *Słownik języka polskiego* (twz.wileński), wydany staraniem M. Orgelbranda, Wilno 1861.

2. Historia języka wskazuje, że omawiana roślina miała w staropolszczyźnie także inne nazwy, o których informuje W. Budziszewska¹⁰, a mianowicie: *itrocel*, *skorocel*, *sktorzęć*, *skołoźrząc*, *skorocięć*. Pierwsza nawiązuje do nazw cz. *jitrocel* i sc. *jatrocel*, które dosłownie oznaczały 'gojący wątrobę'. Kolejna nazwa jest pożyczką staroczeską lub słowacką ze znaczeniem dosłownym 'szybko gojący'. Uzupełnieniem drugiej grupy nazw wymienionych w tabeli jest stcz. forma *ranocel* 'gojący rany'. Zdaniem autorki, drugi człon zapożyczonych od południowych sąsiadów złożzeń nie został właściwie zrozumiany na gruncie polskim, co mogło powodować rozmaite wykołajenia. Sądzi ona również, że dł. nazwy *škórodwica*, *škorodwička* 'babka', a także stđł. (u Molerja) *škórodej*, oznaczające 'babkę', „to jakaś przeróbka ze stcz. *skorocel* pod wpływem dł. *škórodej* patelnia', bowiem liście babki istotnie ją przypominają”. Z wymienionych form staropolskich tylko *skołoźrzak* tworzy zwarty kompleks w Polsce północno-wschodniej.
3. Trzecia leksykalno-słowotwórcza grupa nazw łączy obszar polski ze słoweńskim, serbskim, macedońskim, a także bułgarskim (*жубовлак // жуло-бак*)¹¹ nazwami nawiązującymi do rzeczownika *žytka* ze względu na żylaste liście tej rośliny.
4. Dwie kolejne grupy motywowane są w ten sam sposób: 'roślina rosnąca przy drogach'. Nazwy z rdzeniem *pgt-* wiążą Słowenię z Białorusią i Rosją. Jedyny polski zapis nazwy *treputnik* jest pożyczką białoruską./ Dawna psł. nazwa *pąć* oznaczająca 'drogę' ocalała tylko w nazwie *pątnik* 'pielgrzym', choć, jak pisze Brückner, jeszcze w w. XVI były w użyciu czasowniki *pątować* i *pątnikować* 'pielgrzymować'.
5. Derywaty związane z *drogą* wyodrębniają Słowiańszczyznę wschodnią, głównie Ukrainę i Rosję. Dwukrotny zapis nazwy *podróźnik* w gwarach podlaskich jest w tym znaczeniu wpływem obszarów sąsiednich. *Podróźnik* ogólnopolski jest inaczej nazywany *cykoria*. W SJPDor czytamy: 'Cichorium, roślina z rodziny złożonych (Compositae); (...) występuje na pastwiskach, przydrożach, miejscach kamienistych; pospolity w całej Polsce: kwiaty cykorii otwierają się wyłącznie w dzień, a ku wieczorowi zamykają się; co zaś ciekawsze, obracają się one za słońcem tak samo jak kwiaty słonecznika. Stąd nawet pochodzi druga nazwa tej rośliny – *podróźnik*'.
6. *Bukvica* (lub *bokvica*) w znaczeniu 'Plantago' jest nazwą południowosłowiańską bez Słowenii, wieloznaczną w odniesieniu do roślin (jest to także 'Betonica officinalis'), motywowaną podobieństwem liści tej rośliny do liści buku.

¹⁰ *Op. cit.*, s. 241.

¹¹ Do tomu III nie zostały włączone materiały z obszaru Bułgarii.

7. Macedońskiej nazwie *mezabeę* odpowiada serbsko-chorwacka forma *te-gavac*, poświadczona przez słowniki obok form *bokvica* i *žilovlak*¹². Z tą ostatnią wiąże się motywacyjnie. Jej podstawą słowotwórczą jest przymiotnik *mezaβ* 'żyłasty'.
8. Serbsko-chorwacki *bobovnik* jest poświadczony w XVI w. jako nazwa rośliny 'Sedum telephium L.' obok formacji współrdzennych *bobolnik* i *bobovnjak*. Z tym samym rdzeniem występują derywaty oznaczające inne rośliny¹³.
- 9-11. W skład ostatnich trzech grup leksykalnych wchodzi nazwy opisowe, w których elementem określającym są rzeczowniki *lišć*, *język* i *ucho* oraz ich formy pluralne lub deminutywne. Jako przydawki wykorzystane zostały przymiotniki pochodzące głównie od nazw zwierząt: *psi*, *woli*, *wolski*, *świni*, *mysi*, *kaczy* i *wroni*. Większość z nich udokumentowana jest sporadycznie na obszarze zachodniosłowiańskim, co świadczy o tym, że staroczeskie i starsłowackie nazwy, utrwalone w językach literackich, *jitrocel* i *skorocel*, tracą swoją wyrazistość semantyczną, świadcząc o tym, że desygnat staje się mniej wykorzystywany w praktyce poza oficjalną medycyną.

Badania terenowe do OLA przyniosły bogaty, choć nie wyczerpujący zbiór nazw synonimicznych. Wskazują na to atlasy ogólnonarodowe, regionalne i słowniki, w których nazwy ze znaczeniem 'Plantago' zostały udokumentowane zazwyczaj w większej i inaczej rozmieszczonej liczbie wsi. Jako przykład może posłużyć mapa nr 251 w leksykalnym atlasie gwar białoruskich.¹⁴ Uzupełnieniem nazw wymienionych w tabeli według siatki punktów OLA są: *бабнык* i *бабок*, *трыпутняк* i *трэпацень*, *прыдоружык* i inne, notowane sporadycznie. Wielka liczba pytań włączonych do kwestionariusza z zakresu nazw roślin pozwoliła dialektologom białoruskim zebrać bezcenne materiały, które zostały przedstawione w formie map i komentarzy, z pochodzącymi od informatorów objaśnieniami nazw. W rezultacie powstało dzieło, które może być wzorcem dla badaczy innych obszarów językowych.

¹² Речник на македонскиот јазик со српскохрватски толкувана, Скопје т. I 1961 i n.

¹³ P. Skok, *Etymologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, JAZiU, t. I Zagreb 1971 i n.

¹⁴ *Лексічны атлас беларускіх народных гаворак*. Том I. Расліны і жывёльны свет. Акадэмія навук Беларусі, Мінск 1993. Карта № 251 (i komentarz na s. 105).

THE TERM *BABKA* 'PLANTAGO' AND ITS SLAVONIC EQUIVALENTS

S u m m a r y

Taking into consideration *Ogólnosłowiański atlas językowy /Slavonic linguistic atlas/* as a basis for her analysis, the author presents geographical scopes, frequency and lexical, semantic and word-formation collocations of the etymologically Polish name for the plant *babka*, Latin *plantago*, in a descriptive and tabular approach set against a broad Slavonic background.